

УДК 72.03 (477)

Надія Бабій

ДОВБУШ І БЕШТ У БАРОКОВІЙ КУЛЬТУРІ ПРИКАРПАТТЯ

У статті висвітлюються питання культурної ідентичності в умовах межового типу барокової культури Прикарпаття. Наводяться цікаві факти – історичні, етнографічні, міфологічні, пов’язані з посталями культурних героїв: карпатського розбійника Олекси Довбуша та хасидського проповідника Бааль Шем Това. Близькість міфологічних сюжетів у гуцульському та хасидському фольклорі підтверджує думку про спільність культурної ідентичності його носіїв.

Ключові слова: Довбуш, Бешт, бароко, погранична культура, Прикарпаття.

N. Babiy. Dovbush and Besht in baroque culture of Pre-Carpathian region

The article examines problems of cultural identity in conditions of boundary type of baroque culture of Pre-Carpathian region. The author points out interesting historical facts – historical, ethnographic and mythological facts that are connected to the figures of cultural heroes: Carpathian robber Oleksa Dovbush and Hasidic preacher Bal Shem Tov. Similarity of mythological plots in Hutsul and Hasidic folklore corroborates the idea about the common cultural identity of its owners.

Key words: Dovbush, Besht, baroque, boundary culture, Pre-Carpathian region.

Н. Бабій. Довбуш и Бешт в барочной культуре Прикарпатья

В статье освещаются вопросы культурной идентичности в условиях пограничного типа барочной культуры Прикарпатья. Наводятся интересные факты – исторические, мифологические, этнографические, связанные с личностями культурных героев: карпатского разбойника Олексы Довбуша и хасидского проповедника Бааль Шем Това. Близость мифологических сюжетов в гуцульском и хасидском фольклоре подтверждает мысль об общности культурной идентичности его носителей.

Ключевые слова: Довбуш, Бешт, барокко, приграничная культура, Прикарпатье.

Культурна спадщина Івано-Франківщини, унікальної за природним та історичним ландшафтом частини Галичини в етнокультурних межах Гуцульщини, південно-східної Бойківщини та Опілля, – це нерозкрита таємниця вітчизняної культури. Регіон Прикарпаття відігравав важливу роль як оборонний форпост Покуття та брама південних кордонів Речі Посполитої, завдяки чому Станіславів (тепер Івано-Франківськ) був визнаний першим після Львова містом східних воєводств [13, с. 43]. Увага дослідників у цьому регіоні традиційно прикута до сфери народної творчості, етнографії, дерев'яної архітектури. Створена вона не лише корінним населенням, а й етнічними мешканцями: німцями, поляками, вірменами, євреями. Грунтуючись на понятті прикордонної, можна визначити межовий тип прикарпатської культури, що виник на межі різних культурних моделей і характеризується внутрішньою суперечливістю, динамічністю, варіативністю, еkleктизмом тощо. Одночасно, виділяючи різні типи ідентичності: соціальну, етнічну, групову, можна вказати на спільну культурну ідентичність різноплемянних мешканців регіону, що виражала себе в ототоженні з певною культурною традицією, як внутрішньою (патріархальною, достатньо консервативною), так і зовнішньою, до якої легко проникали чужорідні естетичні впливи, своєрідно адаптуючись на місцевому ґрунті.

Єврейські поселенці були чи не найактивнішими та численнішими серед решти колоністів та найважливішими посередниками у передачі орієнтальних культурних елементів на Захід. За польського панування їх правове становища на Західній Україні визначалось привілеями, наданими грамотами короля. Внутрішнє життя єврейських общин регламентувалось приписами галахи, що не суперечили закону держави, королівським привілеям. Період XVII-XVIII ст. (період бароко) багатьма дослідниками названий “золотим віком” розвитку єврейської культури на території Західної України, незважаючи на численні лихоліття: “уманську різанину”, війни, коліївщину.

Серед дослідників, що звертали увагу на генетичну близькість творів ужиткового та релігійного мистецтва євреїв та українців

на вказаній території, назвемо Павла Жолтовського [6]. Він вважав за необхідне вивчення єврейського мистецтва у контексті художньої культури регіону. Прикладів такого спільного аналізу, на жаль, недостатньо. Цікаві паралельні дослідження були зроблені також Давидом Гоберманом [5], Олександром Канцедікасом [10]. Ними зазначено, що культура гуцулів – як матеріальна, так і духовна – яскраво відобразилась у хасидській культурі. Ще менше паралелей розглядалося у прикарпатських міфічних та фольклорних джерелах, хоча саме вони висвітлюють душу народу і є чи не найдемократичнішим способом обміну інформацією. Найбільше балад, легенд нам відомо саме з XVII-XVIII ст. У них історичні реалії тісно переплітались з комплексом соціально-гуманітарних, релігійних та містичних ідей, що було характерною ознакою барокової культури краю. В епічній творчості найчастіше на перший план виводилась особа героя: короля, гетьмана, святого чи розбійника [1, с. 100].

На появу в культурі бароко культу особи звертав увагу Анатолій Макаров: “...у своїх роздумах над загадками душі сучасники бароко заходили так далеко, що припускали можливість співіснування в одній особистості християнської набожності й... запеклого сатанізму. Людина була для них другим дивом після Бога і другим страхіттям після диявола...” [12, с. 32]. Дмитро Чижевський, розкриваючи суть мистецтва бароко, зауважував: “Барокко не відмовляється від уваги до природи; та вона для нього важлива головне як шлях до Бога; не відхиляє і культу “сильної людини”, лише виховує її для служби Богові” [18, с. 249].

Улюблена тема карпатських легенд – походи опришків і їх славетного ватажка Олекси Довбуша (1700-1745) з Печеніжина. Ця ж тема яскраво висвітлена у життєписі засновника хасидизму Бааль Шем Това (Бешта, 1700-1760), що проживав довший час у Косові [14, с. 149]. Цікаво, що дослідник опришківського руху Івано-Франківщини ак. Володимир Грабовецький, який першим підтвердив реальність особи Довбуша, не згадує про близьку дружбу ребе та Довбуша [3]. В українському краєзнавстві та фольклорі [4; 8; 9; 11] євреям найчастіше відводиться роль корчмарів та орендарів-здиричників, хоча відомо, що названі герої були ровесниками, шляхи їхні часто перетинались і Бешт навіть лікував Олексу від поранень [14, с. 259]:

Був в Карпатах реб Ісроель, рабі Бешт той – славнозвісний.
Від погоні вийшов Довбуш до нього, кривав.
Рабі Бешт відвів погоню та молитвою корисной
Рану злікував, водою вільной напував.

Актуальність теми полягає у зіставленні сюжетів хасидських та гуцульських епічних творів, пошуку спільних тем у “героїчних” біографіях видатного розбійника Довбуша та великого проповідника Бешта, що свідчать про генетичну близькість культурної ідентичності населення Прикарпаття.

Серед циклу оповідок про Довбуша є три-чотири десятки так званих “єврейських”. Переважно вони стосуються того, як Довбуш “заплатив” корчмарю, як євреї несли данину Довбушеві і т. ін., тож дивною є, на перший погляд, оповідка про “Чудо Бааль-Шема над Довбушем”, записана В. Гнатюком ще на початку ХХ ст.: дорогою на Тулуків повернув Довбуш із товаришами у Тростянець до орендатора Бааль-Шема перекусити, а той згорнув свою торгівлю, кажучи, що йому нема чого подати. “Тож, все тут розіб’ємо”, – кажуть опришки, та лише Довбуш підняв сокиру, рука його оніміла, так що не міг він ні вдарити Жида, ні що інше вчинити. Тоді просив Довбуш, щоб його звільнили, а він за це заплатив. Жид звільнив руку, а Довбуш заплатив за це. А їсти старому пішли до старого Понура [4, с. 12].

Легенди про Довбуша поширені були і серед євреїв. Ізраїльський фольклорист Лариса Фіалкова наводить оповідь, записану зі слів галицького єврея про чудесне народження Довбуша [16]. Сутність легенд часто зводиться до одного: Бешт демонструє селянам свою здатність творити чудеса, Довбуш дає йому за це грошей, і вони розходяться з повагою один до одного; або: Бешт дає поради і допомогу Довбушу. Ще одна з легенд розповідає, що опришки, побачивши дива, які творить Бог для Бешта, сказали йому: “Своїми очами бачили ми, що ти людина Божа. Тому просимо тебе: молися за нас, щоби Господь послав нам удачу на шляхах, якими ми постійно ходимо, і щоб зберігав Він наші життя”. Сказав їм Бешт: “Якщо присягнетеся мені, що не будете грабувати і вбивати євреїв, то зроблю я за словами вашими”. І поклялися йому в цьому” [9, с. 149]. Дослідники свідчать, що в Карпатах у 30-40-х роках ХХ ст. місцеві жителі могли показати “камінь святого жида” та “кри-

ницю святого жида”. Так само чи не в кожному населеному пункті Прикарпаття є камінь чи криниця Довбуша тощо. Легенди про Довбуша демонструють однакові погляди на святість та чудодійство Бешта у євреїв і українців. Крім того, містичні діяння першого хасидського цадика також вважаються обома народами цілком реальними і надзвичайно ефективними. Приклад безмежного авторитету цадика не тільки серед євреїв наводять і архівні документи. Один з них свідчить: “Суд магіда [цадика] у рідких випадках не виконується; навіть християни у бездоказових випадках звертаються до магіда з жалобою на євреїв і отримують задоволення” [17, Оп. 1, спр. 6]. Так само ще й до сьогодні у Карпатах показують місце на Чорногорі, де раз на рік Олекса чинив суд.

Зіставлення гуцульських та хасидських переказів досить плідне.

Розповідям про опришків, як і хасидським легендам притаманний епічний характер із зазначенням достовірних фактів, з обов’язковим посиланням на особу розкажчика, вказанням топографічних вказівок.

Порівнюючи дві “героїчні” біографії – Довбуша та Бешта – відзначимо їхню близькість, що зумовлюється “житійною моделлю” та соціальним призначенням – захисників народу. Так, вже саме народження героїв пов’язане з “чудесними подіями”. За однією з легенд, мати Довбуша, ховаючись від панів, народжує його у лісі і ховає у дуплі дуба, дитина вкрита густою шерстю і доглядає її пес. Ще одна легенда каже, що Довбуш не народжувався і не вмирав, а був узятий з утроби мертвої матері: “Так Добуш не родиў і быў не ўмираў, бо йак му умерла маты, а він сьа рушаў учереві. І выпороли го і він сьа подорваў коло віг цьа” [4, с. 54]. Народженню Бешта передують чудесний сон: “Якось до рава Еліезера у сні прийшов пророк Ілля і сказав, що скоро у рава народиться син, завдяки якому увесь Ізраїль підніметься і впаде пелена з його очей” [16, с. 39].

Довбуш до 12 років був німим, за іншою версією – розумово відсталим. В одній із легенд – народився із золотим чи срібним волоссям, яке давало йому надприродну силу й гарантувало недоторканість перед кулями [11, с. 292]. Уже до того, як вирушити на полонину, Довбуш перемиг диявола, якого випадково зустрів біля джерела. У той час він ще був малим хлопцем. За однією з версій, саме тоді він отримав від переможеного злого духа дар недоторканості, при умові, що збереже таємницю свого безсмертя. Отож,

загинути він міг лише від золотої або ж срібної кулі, над якою дванадцять (за іншою версією – десять) священників проведуть дванадцять (десять) відправ. За іншою версією біографії Довбуша, безсмертя було подароване йому невідомим старим чоловіком (Богом?), який таким чином віддячив ватажкові за перемогу над дияволом. Нарешті, богатиреві приписували походження з різних суспільних верств. Довбуш повинен був бути позашлюбним сином шляхтича, угорського барона або ж священника.

Перекази про Бешта також зображають його мало розумним хлопцем, якого за тупість навіть виганяють зі школи. Вступаючи у бій з нечистою силою, Бешт набуває подоби вовкулака.

І Довбуш, і Бешт дивним чином дізнаються про своє призначення. Бешту, що опинився у скрутному становищі, уві сні приходить пророк Ілля. Він допомагає юнакові та повідомляє про його призначення [7, с. 23]. Довбуш, побитий паном, іде у гори і гірко плаче. На цей плач з'являється Св. Петро, обдаровує розбійника небувалою силою [4, с. 89].

У своїй місійній діяльності Довбуш відбирає багатство у здирників, роздаючи його бідним, а Бешт допомагає людям, лікуючи їх, борючись з ворогами євреїв.

Цікаво також, що, як і вельможні пани, опришки причинились до “оздоби краю” – у Космачі ще у минулому столітті стояла церква Параскеви П'ятниці, прозвана у народі “Довбушів храм”, а у с. Нижній Вербіж біля Печеніжина до сьогодні знаходиться дерев'яний храм, фундований опришком Григорієм Мельником (як стверджує епітафія на надгробку: прожив 114 років, пом. 1822 року).

Подивування також викликали у дослідників розписи прикарпатських синагог та надгробні плити-мацеви, що дотепер ще зберігаються на цвинтарях Івано-Франківщини [2, с. 6-17].

Отож, усі названі факти – історичні й такі, що стали джерелами до створення міфів – відбувались у короткий проміжок часу – до середини XVIII століття. Названі персони – Олекса Довбуш, Бешт були ровесниками і життєві шляхи їх часто перетинались. Факти їх біографій ще за життя міфологізовані, гіперболізовані, що вказує на появу в часі культу “сильної людини” з виразним поворотом до теоцентризму. Цілком можливо, що гуцульські казки про сутички Довбуша із євреями, як і хасидські оповідки про зустрічі Бешта з

розбійниками належать до єдиного міфологічного циклу про Розбійника та Праведника.

Література:

1. Бабій Н. Традиції бароко в культурі українського Прикарпаття / Надія Бабій // Вісник ДАККІМ: Наук. журнал. – 2010. – № 2. – С. 99-102.
2. Бабій Н. Поліхромії дерев'яних прикарпатських синагог в ряді пам'яток барокового монументального мистецтва України: зб. мат. наукових конференцій [“Збереження єврейської історико-культурної спадщини, як частки української та світової культури: правові, історичні, мистецькі та музейні аспекти” (12–14 листопада 2007, Львів), “Україно-єврейські взаємини: культурологічні, історичні, соціологічні аспекти”, присвячена 90-й річниці проголошення ЗУНР (27–28 жовтня 2008, Львів)] / наук. Центр Іудаїки та Єврейського м-ва ім. Ф. Петрякової, БО “Єврейське відродження”, “Пр-во америк. об'єдн. Комітетів для євреїв бувшого РС”. – Львів, 2010. – Ч. I. – 100 с. – С. 6-17.
3. Грабовецький В. Легендарні опришки – лицарі Карпат (XVI-XIX) в літописі та ілюстраціях / Володимир Грабовецький. – Івано-Франківськ : Нова Зоря, 2008. – 463 с.
4. Гнатюк В. Народні оповідання про опришків [Етнографічний збірник] / В. Гнатюк. – Львів, 1910. – Т. 26.
5. Гоберман Д. Искусство гуцулов / Давид Гоберман. – М. : Сов. художник, 1980.
6. Жолтовский П. Памятники еврейского искусства / Павел Жолтовский // ДИ СССР. – 1966. – № 6.
7. Журавель П. К вопросу о гуцульских корнях еврейских преданий / Павел Журавель // Лехаим. – 2010. – № 1 (213).
8. Зачаровані казкою: Українські народні казки Закарпаття в записях П. В. Лінтура / [Упоряд. І. М. Сенька, В. В. Лінтур]. – Ужгород : Карпати, 1984. – 528 с., іл.
9. Казки Гуцульщини : Українські народні казки / [записав, упорядкував і літературно опрацював Микола Зінчук]. – Львів : Світ, 2008. – 328 с.
10. Канцедикас А. Еврейское народное искусство / Александр Канцедикас // ДИ СССР. – 1989. – № 2. – С. 37-41.
11. Легенди Карпат / [під загальною редакцією Г. Г. Ігнатовича]. – Ужгород: Карпати, 1968. – 302 с.
12. Макаров А. Світло українського бароко / А. Макаров. – К. : Мистецтво, 1994. – 288 с.
13. Мельник В. Колекція сакрального мистецтва Івано-Франківського художнього музею: історія формування та особливості її експонування в колегіаті / Віктор Мельник // Станіславівська колегіата між

минулим і майбутнім: матеріали міжнародної науково-практичної конференції. – Івано-Франківськ, 2003. – С. 43-50.

14. Туров И. Ранний хасидизм: История. Вероучение. Контакты со славянским окружением / И. Туров. – К., 2003.

15. Ульрих фон Вердум. Щоденник подорожі, яку я здійснив у роки 1670, 1671, 1672... через Королівство Польське / У. фон Вердум; [пер. з німецької І.Сварник] // Жовтень, 1983. – № 2. – С. 100.

16. Фіалкова Л. Олекса Довбуш і єврейська культура / Лариса Фіалкова // Сучасність. – 1996. – № 10. – С. 69-70.

17. ЦДІАК. – Ф. 1423. – Оп. 1. – Спр. 2.

18. Чижевський Дм. Історія української літератури від початків до доби реалізму / Дм. Чижевський. – Нью-Йорк, 1956.

19. Чижевський Дм. Нариси з історії філософії на Україні / Дм. Чижевський. – Київ, 1992.